

Hol rasszizmus van, ott rasszizmus van

COLSON WHITEHEAD: *A FÖLD ALATTI VASÚT*, FORD. GY. HORVÁTH LÁSZLÓ

Nők és férfiak születésnapot ünnepelnek, kiskertet gondoznak, olvasgatnak, orvoshoz mennek, egyik városból a másikba utaznak – csupa hétköznapi, ismerős esemény, kivéve, ha a rabszolgaság kontextusába helyezzük őket. Colson Whitehead 2016-ban megjelent, azóta számos díjjal elismert *afrofuturista* regénye kiválóan világít rá a 19. századi Amerika ellentmondásosságára és a rabszolgaság borzalmaira. Whitehead (1969–) nem történelmi regényeiről ismert, hanem főleg városi, 20–21. századi környezetben játszódó, némi spekulatív fikcióval megspékelt műveiről. Társadalomkritikai elemeket viszont eddig is szívesen használt, gyakran a satirikus, iróniában bővelkedő hangnemet választva a rassz és társadalmi osztály témájában is.

A föld alatti vasút különös módon hívja játékba a történelmet. A címbeéli, valószínűként ábrázolt rendszer valóban létezett, csak hogy inkább metaforikus értelemben. Az a titkos, illegális hálózat volt ugyanis, amelyet a szökött vagy felszabadított rabszolgák és fehér szimpatizánsaik működtettek, és aminek egyedi kódrendszere elősegítette több tízezer (egyes becslések szerint százezer) rabszolga szökését. Kifinomult rendszert alkalmazva, burkolt üzenetekkel kommunikáltak egymással a résztvevők, sőt, egyes történészek szerint dalokkal is. Az út során „kalauzok” segítettek a szökevény „utasoknak” abban, hogy eljussanak egyik „állomástól” – menedékháztól – a másikig. A végső úticél gyakran egy nem rabszolgatartó állam vagy Kanada volt. A rabszolgatartók kiterjedt fejedelmiségi hálózat üzembe helyezésével reagáltak a vasúthálózat létrejöttére. Így tehát számos történet maradt fenn meghíúsult szökési kísérletekről. Annak ellenére, hogy a rabszolga tulajdon és értékes munkaerő volt – hiszen egyes államokban a gazdaság egésze az ő fizetetlen kényszermunkájukra épült –, a szökevények általában halálbüntetésben részesültek.

Bár a regény nem mindig ragaszkodik föltétlenül a történelmi hűséghez az időpontokat vagy egyes eseményeket tekintve, a 19. század közepének amerikai (déli) társadalmáról és a rabszolgák helyzetéről szinte tapinthatóan élő, lüktető képet fest. Azzal, hogy *A föld alatti vasút* Corát teszi meg főszereplőül, rávilágít a többszörösen elnyomott fekete nő társadalmi státuszára. Cora szocializációja az ültetvény kegyetlen világába már születésekor elkezdődik. Sorsa rímel a korabeli feljegyzésekre és az idős, már felszabadított rabszolgák által elmesélt történetekre. Megtapasztalja az anyátlanságot, a gyapotföldek munkatempóját, az ültetvényesek könyörtelenségét. Egyetlen vigasza egy tenyérnyi földterület, de még ezért is meg kell küzdenie, a szó legszorosabb értelmében. Tizenévesen a brutalitás fokozódása miatt a szökés mellett dönt. Georgia államból előbb Dél-Karolinába kerül, ahol a látszólagos béke mögött is ugyanaz a rasszizmus húzódik meg úgy a kormány intézkedéseiben, mint a bájosan leereszkedő fehér jötevő hanglejtésében. Később kénytelen Észak-Karolinába menekülni, ahol Anne Frankként bujkálva nézi végig a hozzá hasonló szökevények nyilvános, szórakoztató eseménynek szánt kivégzéseit. Indianában, egy békésnek tűnő, alternatív közösségben élve felsejlik a re-

mény, ám a külső fenyegetettség révén kialakuló belső ellentétek miatt ez sem bizonyul élhető modellnek, így főhősünknek hirtelen ismét az életben maradás a tét.

Cora tehát ismételten szembesül azzal, hogy az önjogon létezés nem adatik meg neki: ha éppen nem dolgozik a fehér társadalom előremozdításáért, akkor orvosi kísérletek alanyaként vagy múzeumi látványosságként van csak értéke. Whitehead azt a kérdést teszi fel, hogy ezek a végletekig kizsákmányolt, rabszolgaságba született, csupán testként pozicionált emberek milyen énképpel és szabadságfogalommal rendelkeznek, és a rendszer által felkínált megküzdési stratégiák közül hogyan választanak. A megőrülés vagy beletörődés és a mindent hátrahagyó szökés közötti árnyalatokra bőven van példa *A föld alatti vasútban*. Egyes esetekben ez mimikri, alkalmazkodás és besűgás, de az egyik idős rabszolga esetében a menekülés például abban áll, hogy ha már elviselhetetlen a munkatempó és a feszültség, tetszőlegesen kijelöl évi egy-két napot, amikor születésnap ünnepséget tudnak rendezni. Ez egyszerre van feszültségoldó és -fokozó hatással az olvasóra: apró humorforrás, amire azonban azért van szükség, mert az állatként tartott embereknek még csak az életkora sem érdekelt senkit.

Whitehead tehát biztos kézzel érzékelteti a rabszolgák által megélt traumák jellegét és hatásait. Mesterien bemutatja, hogy a traumalenyomatok hogyan rétegződnek a tudatban: egyrészt több szereplő esetében klasszikus poszttraumás tünetek lépnek föl, másrészt úgy is fogalmazhatunk, hogy ezek az emberek a permanens trauma állapotában élnek. Maga a rabszolgastátusz és az abból következő egyenlőtlenség az, ami újra és újra traumatizálja őket. A Corát ért nemi erőszak és az, hogy menekülés közben drasztikus lépést kell megtennie az önvédelme érdekében, csak két olyan esemény, amelyek már önmagukban is elegendőek lennének arra, hogy bénítóan tartós nyomot hagyjanak a tudatában. Csakhogy nem állhat meg, egyik horror követi a másikat. A történetészövés erőssége abban (is) áll, hogy a szerző nem él vissza a könnyű borzongatás lehetőségével, hiszen a hangos, véres, brutális „kalandokat” csendesebb, finomabban viszolyogtató epizódok követik. Ennek köszönhetően az olvasót nem a kényelmes kukkolói pozícióba helyezi, ezzel valamiféle etikátlan igényt kiszolgálva – avagy megteremtve –, hanem másféle interpretációs tereket nyit meg, elemi és kognitív reakcióra egyaránt számítva.

A szöveg különlegességét az adja, hogy a bemutatott sorsokat és nézőpontokat tablószerűen vegyíti a rendszer egy-egy elnyomó szereplőjének a portréjával, reagálva ezzel az amerikai irodalom inherens rasszizmusára. A 19. században a felszabadított vagy megszökött rabszolgák tollba mondott vagy általuk leírt történetei egy valóban amerikai, új irodalmi műfajt alkottak. Ezeket a narratívákat azonban a kiadók a fehér olvasóközönség szája íze szerint jelentősen átfogalmazták, vagy olyan megjegyzésekkel látták el, amelyek a saját érdekeiket szolgálták. A 20. században elterjedő ún. *black life novel* is hasonló szégyenfolt, ugyanis ezek a fehér szerzők által írt regények a feketék valódi szempontjai helyett a saját hangjukat erőltették rá a fekete narrátorokra és szereplőkre. Whitehead belép tehát *a fogságból a szabadságig* jellegű narratívák gazdag afroamerikai hagyományába, valamint a fehér szereplők portréi segítségével reagál – bár kevésbé radikális módon, mint az ún. *white life novel* diskurzusa – a narratív ágens legitimitása körül kialakult vitákra is.

*A föld alatti vasút*ban bemutatott komplementer sorsok továbbá arra is alkalmasak, hogy rávilágítsanak a rasszizmus sokarcúságára. A status quót éltető, valamelyest mégis a kvázi-feudális társadalmi berendezkedés csapdájában élő fehérek fokalizátori szerepbe emelése szimpátia helyett inkább gúnyt vagy elborzadást kelt az olvasóban. A szadista, monomániás fejedelmű történetében például felsejlik, hogy a 19. század Amerikája igencsak behatárolt lehetőségeket kínált az alacsonyabb társadalmi osztályokhoz tartozóknak is. A hullarabló medikusról pedig megtudjuk, hogy „nem helyezte a faji előítéleteket” (155.), sőt, meggyőződése szerint a rabszolgák hulláinak boncolásával voltaképpen az afroamerikai népesítésnek tesz szívességet (156.), tehát amit tesz, még csak nem is amorális, hanem egyenesen gyönyörű. Egy fehér nőről szóló fejezet megemlíti, hogy gyermekkorában „misszionáriust és bennszülöttet játszott Jasmine-nel”, egy fekete kislánnyal, majd teljes természetességgel „áttértek a papás-mamásra” (211.). Bár e történetben feldereng a nemi szerepek korlátozó volta, a szöveg nem menti fel a nőt azzal, hogy rámutat, hogyan betonozza be a gyerekkori szocializáció a hierarchikus nemi és egyéb szerepeket. A narrátor inkább azt sugallja, milyen ártatlan és mégis milyen ördögi a reflektálatlan rasszizmus, amelyben a teljhatalmú ültetvényesek körén kívül esőknek – tehát például a nőknek vagy az alacsony státuszú fehér férfiaknak – nincs ugyan nagy mozgásterük, de az őket érő nehézségek még mindig fényévekkel elmaradnak az általuk is aktívan vagy hallgatólagosan fenntartott rend valódi károsultjaitól.

A személyekről és helyekről szóló portrék által kialakított szerkezet már-már iskolásan „tisztá”, ám kétségkívül klasszikus, és jó lehetőséget biztosít annak az illusztrálására, hogy bár földrajzilag távol van egymástól Georgia és Indiana, mentalitásban már kevésbé. A rasszizmus, akár nyíltan, akár alattomosan nyilvánul meg, végigkíséri Corát; kikerülhetetlen, ott van az ültetvényen és a négy fal között is, ott van a korbácsütésekben és az ájtatoskodó mézes-mázosságban is. A Gulliver-szerű sodródás másik hatása, hogy megidézi többek között Ralph Ellison afroamerikai szerző nagyhatású művét, *A láthatatlant* (1952). Cora és Ellison meg nem nevezett, 20. századi férfi főhősében közös pont, hogy útjuk minden állomásától nyugalmat, méltó létezést remélnek, ám ugyanúgy rá kell döbenniük, hogy a többségi társadalom ott és akkor sem biztosít nekik nagy mozgásteret, ahol és amikor hangzatos jelszavakkal éppen azt ígéri.

Hasznos tanulságokkal szolgálhat összevetni a regényt annak másik fontos előzményével, Harriet Jacobs 1861-ben megjelent önéletrajzával is. Az *Incidents in the Life of a Slave Girl* (kb. „Egy rabszolgalány életének eseményei”) azon kevés rabszolga-narratíva közé tartozik, amelyeket nők írtak. Jacobs és Cora sorsa között több párhuzam is felfedezhető. Mindketten nemi erőszak áldozatai, valamint hosszú időn keresztül megalázó körülmények között egy padlásszobában kénytelenek meghúzni magukat. Jacobs története a 19. században nagy vihart kavart, hiszen lerántotta a leplet a fekete nők elleni nemi erőszak legális, sőt, ösztársadalmilag legitimizált voltáról. Az illem és a kényes olvasóközönségtől tartó kiadói óvatosság azonban nem tette lehetővé számára, hogy naturalisztikus részletgazdagsággal írjon a testi önrendelkezés teljes hiányáról vagy éppen arról, milyen testi és pszichés következményei vannak annak, hogy valaki szűk helyen kénytelen fe-

küdni napkeltétől napnyugtáig. Whitehead, bár megengedhetné magának akár a szenzációhajhász szókimondást, meglepően visszafogott marad, ami egyrészt elegáns és nem alacsonyítja le a narratívát egyszerű, kíváncsiságkielégítő ponyvává, másrészt viszont egy kevés hiányérzetet hagyhat az olvasóban. Annak, hogy a kortárs irodalom visszanyúl a másfél évszázaddal korábban még a faji és nemi konvenciók miatt elmondhatatlan, kimondhatatlan borzalmakhoz, éppen az lehetne az előnye, hogy teret enged az eddig elhallgatott hangoknak, és reflektorfénybe helyezi a tabukat is. De legyen bármilyen sűrű is a szöveg, Whitehead stílusának visszafogottsága újra és újra megmutatkozik.

A regény azonban nem mindig szűkszavú: a szereplők gyakran nyersegek, a narráció viszont sokszor költői, és él a pátosz eszközeivel is, amit a fordítás nem mindig tud visszaadni. A fejezetek közötti autentikus hirdetések, amelyekben a rabszolgotartók jutalmat ígérnek a szökött tulajdon megtalálójának, fordítása kifejezetten stílushű („Alulírottól, ki Salisburyben él, e hó 5-ik napján...”, 18.), ám a fejezeteken belül Gy. Horváth Lászlónak meg kell küzdenie néhány olyan kifejezéssel, amelyek valóban nehezen átadhatók a magyar nyelvben. A „pickaninny” (223.) helyetti „purdé” (244.) stilisztikailag például megfelelő fordításnak tűnhet, hiszen mindkét szó kisgyermeket jelöl, és mindkét szónak etnikai színezete van, ugyanakkor a pickaninny sértő, degradáló voltát még így is nehéz magyarul átadni. Az „I fed it” (kb. megettettem *azt*, 220.) az angolban kiválóan jelzi, hogy a (fehér) beszélő milyen mértékben tartja embernek a cselekvés tárgyát, egy rabszolgát; a magyar „beletemtem” (241.) már kevésbé, de ez szintén a nyelvünk sajátosságaiból következik.

A fordítás emellett bővelkedik olyan megoldásokban is, amelyek nem a magyar és az angol strukturális eltéréseiből adódnak, hanem egyszerű finomításnak tűnnek, szükségtelenül veszik el az eredeti élet. Az angol verzióban például Cora számára a világból mintha lecsapolták volna a színeket, és csak szürke lenyomatok maradtak volna („the world drained to gray impressions”, 14.). Bár érthető, hogy a fordító kerülni akarta a körülményességet és a vaskosságot, kár, hogy az eredeti megfogalmazás képszerűsége, drámaisága és hirtelensége elvész a magyar változatban, mely szerint Cora „szürkében látta a világot” (23.). Az angolban Cora nagyanyját eladták („Cora’s grandmother was sold”, 3.), míg a magyarban egyszerűen, magától értetődően, ágens nélkül „gazdát cserélt” (11.). A dehumanizáló gazdasági tranzakció már szerepel a „ha az embert ennyiszer eladják” (14.) félmondatban, ám az angol „you” (6.) általános alany „ember”-ként fordítása sem szerencsés, hiszen elhalványítja az eladott rabszolga megalázottságát. A „colored” (139.), tehát színesbőrű populáció „színes”-ként (155.) való aposztrofálásával sem csak annyi a gond, hogy nem adja át a *colored* pejoratív voltát, hanem egyenesen félreérthető, hiszen az olvasóban azt a benyomást keltheti, hogy „sokszínű” népeiségről van szó.

Az elbeszélő attitűdje sokszor kifejezetten kritikus és ironikus, amit a magyar változat megint csak nem enged kidomborodni. Gy. Horváth szerint a rabszolgafelszabadítás ügyében változó előjellel buzgólkodó jogászok egyszerűen a „maguk pecsenyéjét sütögetik” (180.), míg az eredeti szöveg maróbban közvetíti, hogy az aktuális érdekek alapján végrehajtott jogi mesterkedéseiktől paradox módon reméltek tartós eredményt („the requisite lawyers [convened] to fire the soft clay of their schemes into permanence”, 163.). Helyenként megmagyarázhatatlanul rövi-

debb, s így kevésbé kritikus a magyar szöveg. Tényszerűen megtudjuk például, hogy Ridgeway, a rettegett fejedelmész segédje, Boseman „hátforgatóan ki tudta találni Ridgeway óhajait” (223.). Ebben az állításban sokkal kevesebb a mindkét férfira irányuló gúny, mint az eredetiben, ami közli, hogy Boseman nagy teljesítménye abban rejlett, hogy különös tehetsége, érzéke révén nélkülözhetetlenné tette magát a rettegett, de szeszélyes Ridgeway számára („had a knack for anticipating Ridgeway’s wishes in a manner equal parts indispensable and eerie”, 203.)

Örvendetes, hogy még ha a fordítás nem is őrzi meg az eredeti nyelvezet sava-borsát, a jellegzetes piros borító a magyar kiadásban is ugyanaz maradt. A mostanra ikonikussá vált szín és minta nem vész el a többi, hasonlóan figyelemfelkeltően csomagolt élénk színű könyv tengerében. Az egyszerű, mégis rafinált design előrevetíti a Cora által megtett út viszontagságait. A cím azonban érdekes módon nem Corára, de nem is az útra reflektál, hanem az eszközre, illetve az azt működtető hálózatra. Ennek egyik oka lehet, hogy az amerikai kultúrában a föld alatti vasút jól működő hívószó. Metonímiája a rabszolgák esélyekkel dacoló önszerveződésének, így hibátlan szimbóluma a fekete emberek küzdelmének. Azonban kérdéses, hogy az amerikai társadalom – a jelképek társadalma – mennyire áll készen az ezzel a küzdelemmel való szembenézésre. Jelenleg is élénk társadalmi viták folynak a rabszolgaság kurrens megítéléséről. Magyar kontextusban talán a köztéri szobrok eltávolításával kapcsolatos harcok lehetnek a leginkább ismerősök. Az egyik oldal mellett áll ki, hogy a sok esetben rabszolgatartó hadvezérek, politikusok vagy a rabszolgák orvosi kísérletet végző orvosok szobrai ne traumatizálhassák újra és újra az áldozatok leszármazottait. Szerintük ideje leszámolni azzal az ösztársadalmi fikcióval, hogy a hősi hadvezérek vagy jelentős áttöréseket elérő orvosok politikai álláspontja és magánéleti gyakorlata nem számít. A másik oldal szerint viszont ez a retrospektív moralizálás gúnyt űz a dicső amerikai történelemből. Hasonló viták zajlanak a rabszolgaság mint történelmi tény oktatásáról, tankönyvi reprezentációjáról. Az oktatási anyagok nagy vonalakban felvázolhatják ugyan a rabszolgaság jellegét, de amíg elhallgatják a horrorisztikus valóságot, és azt írják, hogy a hajók „áthozták” az afrikaiakat a gyarmatokra, hogy ott „dolgozhassanak”, retorikájuk árulkodó marad.

Így hát egyrészt a rabszolgaság mint kollektív trauma tabujellege és a társadalom obligát finomkodása járult hozzá ahhoz, hogy Whitehead regénye nagy népszerűséget érjen el. Másrészt visszafogott, érthető, követhető, olvasmányos, nem akar elidegenítően posztmodern vagy túlságosan felforgató lenni sem tartalmát, sem formáját tekintve. Ez kiválóan alkalmassá teszi arra, hogy az osztályteremben is fel lehessen használni akár az USA-ban, akár itthon, valamint hogy könyvespolcok tartós díszé legyen, boltokban és otthonokban egyaránt. Az *Amazon* és Barry Jenkins jóvoltából hamarosan készülődő minisorozat is gondoskodni fog arról, hogy még sokat halljunk *A föld alatti vasútról*. (21. Század Kiadó)

LÉNÁRT-MUSZKA ZSUZSANNA